

STŘEDNÍ EVROPA V LITERÁRNĚVĚDNÉ DISKUSI

Abstract***Central Europe in the Discourse of Literary Scholarship***

The paper specifies the notion of Central Europe in Czech, Polish and Hungarian comparative studies, delimiting the maximalist and the minimalist approaches which identified Central Europe with the area between the Atlantic, the North Sea and the Urals, or with the Habsburg Empire, respectively. Furthermore, it evaluates the three-volume project of M. Cornis-Pope and J. Neubauer et al., *History of the Literary Cultures of the East-Central Europe: Junctures and Disjunctures in the 19th and 20th Centuries I-III* (Amsterdam – Philadelphia, 2004–2007) which introduces, using the typological method of historical-geographical modelling, the concept of East-Central Europe.

Klíčová slova

střední Evropa ■ minimalistická a maximalistická koncepce ■ polská, maďarská a česká literární komparatistika ■ M. Cornis-Pope and J. Neubauer

Key words

Central Europe ■ minimalist and maximalist concepts ■ Polish, Hungarian, and Czech comparative studies ■ M. Cornis-Pope and J. Neubauer

V posledním dvacetiletí téma „střední Evropy“ se stalo předmětem oživených interpretací realizovaných většinou v rovině intelektuálního diskursu, který nostalgicky evokoval multikulturní optiku habsburské monarchie konce 19. století.²⁹ Složitost terminologie a sémantiky související se studiem střední Evropy si vynutila množství bibliografických položek, nepřehlédnutelnou řadu studií a textů, v nichž se lze jen obtížně orientovat či hledat interdisciplinární vazby. Střední Evropa se reálně proměňovala v čase a prostoru, horizontálně i vertikálně. Jinak své pojetí budou definovat a obhajovat politici, ekonomové, geografové, historici či uměnovědci, obtížně se shodnou filologové s muzikology nebo architektky v otázce, jaké jsou obecně platné rysy ideologemů středoevropanství, kde začínají a končí jejich hranice a zda vůbec takto problém ve vědeckém diskursu nastolit. Slovinský literární teoretik Janko Kos mluví o zásadních rozdílech mezi literárněvědným, kulturněhistorickým a politickým pojetím, který se zpravidla nekryje se zeměpisným vymezením střední Evropy.³⁰ Přes tyto limity fenomén střední

²⁹ Srv. sb. *Litteraria humanitas XI. Crossroads of Cultures: Central Europe. Kreuzwege der Kulturen: Mitteleuropa. Křižovatky kultury: Střední Evropa. Perekrestiki kultury: Srednjaja Evropa*, Brno 2002. Sb. *Comparative Cultural Studies in Central Europe*, Brno 2004. Sb. *Postmodernism in Literature and Culture of Central and Eastern Europe*, Katowice 1996. Sb. *Zentraleuropa. Mitteleuropa. Gemeinsamkeiten und Trennlinien*, Wien 1996. Sb. *Mitteleuropäische Mythen und Wirklichkeiten. Ausformungen-Bedeutungen – Standortbestimmungen*, Wien 1996. Sb. *Centrisme interlitteraire des litteratures de l'Europe Centrale*, Brno 1999.

³⁰ Janko Kos: *Slovenska literatura in Srednja Evropa*, in: *Slavistična revija* 38, 1990, č. 1, s. 11–26.

Evropy, který se většinou manifestuje ideologicky a politicky a zároveň tuto hranici často překračuje směrem ke kultuře, umění, ale i k sociologii, filozofii, sémiotice a vědám příbuzným, zůstává vzrušujícím intelektuálním konstruktem vypovídajícím o zdrojích naší identity a o kořenech evropské civilizace.

Střední Evropa jako kulturní a geografický prostor či křižovatka mezi Západem a Východem se vždy vyznačovala proměnlivou pozicí nestabilních center a periferií, specifickým prolnutím etnosů, kultur a náboženství. Teritoriální princip vzájemného „dotýkání“ vedl k intenzivnějšímu způsobu komunikace a výměně literárních hodnot, k hlubšímu porozumění, ale i jejich střetům a konfliktům uměleckých tradic a poetik, norem a konvencí.³¹ Metonymická motivace této komunikace, která vyplývá spíše ze „sousedského“ kontaktu než z genetické příbuznosti jazyků, může evokovat nejen proces interkulturnosti (E. Miner),³² vycházející z otevřeného horizontu recepčního očekávání (H. R. Jauss),³³ ale i snahu postulovat a kodifikovat mýtus literární jednoty rozmanitých celků a systémů, nejčastěji západní Evropy a jejího řecko-latinského civilizačního původu. Hegemonistický a univerzalistický charakter tohoto paradigmatu opírajícího se o představu „velkých“, „rozvinutých“, „ovlivňujících“ národních literatur, upevňovaly historiografické modely posledních dvou století, které svou „etnocentrickou ideologií“ nasugerovaly mýtus západoevropské literární jednoty a jejich společného základu, přičemž do úvahy nebraly hodnotovou „jinakost“ tzv. periférních literatur a jejich odlišných kořenů.³⁴

Utváření střední Evropy s její multietnicitou, složitostí a propojením hledisek státoprávně-administrativních, konfesijních a kulturních, celkově přirozenou, historicky vzniklou strukturou heterogenitou, se sice geneticky odvíjelo z pojetí národní literatury a nacionálních filologií, zároveň však logicky směřovalo k své nadnárodní „středoevropskosti“, k formování regionální identity, překračující hranice jedné vlasti či konkrétního státu. Střední Evropa de facto v malém demonstruje konflikt dvou koncepcí Evropy: Evropy národních vlastí a Evropy regionů. Interkulturní komparatistika proto zkoumá a srovnává literární tvorbu geografických regionů, které jsou rovněž považovány za literární či kulturní areály a které se neváží na jazykově-etnické bariéry a politické hranice jednotlivých států. Obdobně slovenský literární teoretik Dionýz Ďurišin přetvářející půdorys tradiční komparatistiky, využívá geografii a geopolitiku k hlubšímu poznání evropského meziliterárního procesu, tedy i středoevropského literárního areálu. Prostřednictvím analýzy klíčových kategorií meziliterárního společenství (zvláštní a standardní) a meziliterárního centrismu dospívá k formulování zákonitostí teorie meziliterárnosti a také k pochopení pojmu světová (univerzální) literatura.³⁵

31 Srv. naši studii *K fenoménu středoevropských literatur (středoevropský literární prostor a jeho slovanský kontext)*, in: M. Z.: *Literární věda a slavistika*, Praha 2002, s. 59–79.

32 Srv. Early Miner: *Comparative Poetics. An Intercultural Essays on Theories of Literature*, Princeton 1990.

33 Hans Robert Jauss: *Ästhetische Erfahrung und literarische Hermeneutik*, München 1977. K tomu srv. Pavol Kopřda: *Jaussova recepční estetika a interkulturní centrizmy (Medziliterárna komunikácia je otváranie sa prijímajúceho seba)*, *Slovak Review* 8, 1999, č. 2, s. 153–168.

34 Srv. Franca Sinopoli: *Il mito della letteratura europea*, Roma 1999.

35 Dionýz Ďurišin: *Čo je to svetová literatúra?* Bratislava 1992. Týž: *Teória medziliterárneho procesu I*, Bratislava 1995. Dionýz Ďurišin a kol.: *Osobitné medziliterárne spoločenstvá 1–6*,

Reflexe o střední Evropě v podobě cirkulujících idejí jsou převážně intelektuálními konstrukcemi, které vyjadřují politické zájmy elit a mocenských struktur, a také často jako fikce a moderní mýty podléhají účelovým manipulacím. Literatura, resp. slovesné texty s uměleckými aspiracemi (ambicemi), jak upozorňuje polský slavista Adam F. Kola,³⁶ přece jen zaujímá v tomto diskursu pro svou recepční účinnost výsadní postavení: jestliže kategorie Evropy za předpokladu, že střední Evropu můžeme považovat za její přirozené geopolitické centrum a „srdce“ tohoto složitého organismu, je pomyslným pretextem k diagnostikování současné evropské kultury, pak literatura tu vystupuje jako její „přirozený metajazyk“.³⁷ Terminologické zmatky v označování a vymezování střední Evropy lze nalézt i mezi jednotlivými středoevropskými zeměmi, nikoli jen v západní, zejména anglosaské historiografii, která středoevropský prostor běžně spojovala s východní Evropou. V českém kontextu se debaty o středoevropanství odvíjely na pozadí habsburského mýtu, vyplývaly z úvahy nad smyslem českých dějin, z reflexí o politické a kulturní orientaci malého národa nacházejícího se v středověké pozici mezi dvěma velmocemi (např. F. Palacký), přičemž se zdůrazňovalo, že český mýtický „střed“ je zároveň kulturně o mnoho více svázán se západoevropským kulturním okruhem než s východní, rusko-byzantskou sférou. Právě s Palackým nesouhlasil slovenský zůditel L. Štúr, který ve svém německy psaném díle *Das Slawenthum und die Welt der Zukunft* (1851)³⁸ dospěl k radikálně vyhraněnému názoru: středoevropské slovanské národy, pokud si chtějí uchovat svobodu, se musí více přimknout k slovanskému Východu a vytvořit monarchistickou unii s carským Ruskem nábožensky sjednocenou pravoslavnou církví. Štúrův pokus o historicko-filozofické uchopení místa Slováků a Slovanů v dějinách, který byl politickým manifestem a symbolickým apelem do budoucnosti, založil tradici, jež sice stála u zrodu moderní slovenské identity,³⁹ zároveň však negovala pojetí střední Evropy jako křižovatky rozmanitých myšlenkových vlivů a proudů a poněkud jednostranně vychýlila slovenskou hodnotovou orientaci od „hmotárského“ Západu k „duchohistorickému“ východu.

V Polsku střední Evropa v důsledku odlišného kulturního a historického vývoje pojmově splývala s dalšími termíny jako středovýchodní, resp. východní Evropa (O. Hалеcki, P. Wandycz ad.). Auroasie, Mezimoří (region mezi Baltem a Adriatikem), což vyplývalo z přímého geografického sousedství s Ruskem, resp. Ukrajinou a s existencí

Bratislava 1987–1992. Dionýz Ďurišin a kol.: *Medziliterárny centrismus stredoeurópskych literatúr*, České Budějovice – Bratislava 1998.

36 Adam F. Kola: *Kategoria Europy we współczesnej literaturze polskiej, czeskiej i chorwackiej (studium funkcjonowania idei w literaturze)*, Toruń 2006, s. 12 (rukopis doktorské práce).

37 Ibidem. A. F. Kola se zde odvolává na referát polské badatelky M. Dąbrowské-Partyka *Literatura jako metajazyk kultury* vyhlášený na konferenci zorganizované při příležitosti padesátiletého výročí založení slavistických studií v Polské Akademii věd 20. 9. 2004.

38 Ludovít Štúr: *Slovanstvo a svet budúcnosti*, Bratislava 1993 (překlad z němčiny A. Bžoch). V německém originálu dílo k vydání připravil český slavista Josef Jirásek (Ludovít Štúr: *Das slawenthum und die Welt der Zukunft*, Bratislava 1931).

39 Svetoslav Bombík: *Das Slawenthum... ako Štúrovo odmietnutie Západu*, in: Ludovít Štúr: *Slovanstvo a svet budúcnosti*, Bratislava 1993, s. 21. Dále srv. studii Tibora Žilky: *Štúrova koncepcia slovenskej vzájomnosti*, in: sb. *Utopia w językach, literaturach i kulturach Słowian*. T. 2, Katowice 1997, s. 51–59.

Rzeczpospolity.⁴⁰ V polském prostředí koncepce střední Evropy byly totiž modifikovány ideou středověkého polského státu, v němž vedle dominujících Poláků žijí Ukrajinci, Bělorusové a Litevci, a to v pokojné symbióze a symbolické ochraně před Ruskem, které bylo chápáno už jako součást „barbarské“ Asie. Zároveň se tu projevoval smutek za mytickým sarmatským Polskem⁴¹ a také vliv křesťanského katolicismu: mesianistické přesvědčení o vyvolenosti polského národa, který od Boha dostal za úkol před zaostalým Východem chránit civilizační hodnoty křesťanského Západu. Odtud motiv hranic a „křesťanské zdi“ (antemurale christianis) silně exponovaný např. v polské barokní literatuře. Ještě H. Sienkiewicz koncem 19. století popularizoval federativní uspořádání středovýchodních států (Polsko, Ukrajina, Bělorusko a Litva) pod polským vedením. Polští historici jako S. Wandycz či J. Kłoczowski operují s různou intenzitou pojmem Středovýchodní Evropy, kterou mají na mysli kraje mezi Adriatikem a Baltem, které se již v 10.-11. století nacházely v okruhu křesťanské západní (latinské) civilizace, tento prostor se kryje s českým, polským a také uherským královstvím, která se zkonsolidovala do konce 20. století a později se stala dominantními regiony v středověké střední Evropě. Středovýchodní Evropa v polské tradici tak označuje geopolitický prostor mezi Německem a Ruskem, který je kulturně součástí západní Evropy a protikladný hodnotám euroasijského Ruska, jde tedy o prostor střední Evropy, ale více posunutý směrem na Východ. Polský literární teoretik E. Czaplewicz v souvislosti s polským chápáním střední Evropy připomíná mýtus Kresů, specifického regionu na polsko-ukrajinských hranicích. Czaplewicz uvádí multikulturalismus, multietnický ráz a náboženskou toleranci tohoto regionu, který synekdochicky zastupuje střední Evropu v malém, na druhé straně Kresy symbolicky zastupují polsko-ukrajinské dějiny, které často byly plné válečných konfliktů, sociálního a náboženského útisku realizovaného z obou stran.⁴²

V Maďarsku, resp. v historických dolních Uhrách si idea střední Evropy udržovala trvalou oblibu a byla v umělecké i odborné literatuře výrazně frekventována: jazykově izolované postavení ugrofinské maďarštiny uprostřed slovansko-germánského etnika vedlo k intenzivnímu studiu kulturní výlučnosti a tím i k pochopení „zprostředkovatelské mise“ v střeoevropském prostoru, působila zde zejména idea velkých Uher zahrnující i Slovensko, která měla sloužit jako příklad soužití odlišných národností v rámci uherského státu s hranicemi z doby do roku 1918. Jestliže v maďarské beletrii nalezneme idealizovaný obraz habsburské monarchie především po rakousko-uherském vyrovnání 1867 a pevné přesvědčení, že rok 1918 a následný Versaillský systém znamená tragédii pro budoucí vývoj střední Evropy – toto klíše v oslabené míře přetrvává i do současnosti – v literárněvědném diskursu Maďarům patří již v meziválečném období sympatické prvenství: maďarští komparatisté vnesli do srovnávací literární vědy střední Evropu jako vědecký problém.⁴³ Na budapešťském Mezinárodním literárněhistorickém kongresu

40 Srv. Oskar Halecki: *Borderlands of Western Civilization. A History of East-Central Europe*, New York 1952; Piotr S. Wandycz: *Střední Evropa v dějinách od středověku do současnosti. Cena svobody*, Praha 2002.

41 Sarmaté byli mýtiči předci Poláků, polská šlechta z nich odvozovala svůj etnický původ.

42 Eugeniusz Czaplewicz: *Kresy i Europa*, *Przegląd Humanistyczny* 36, 1992, č. 3, s. 41–50. Dále srv. sb. *Kresy w literaturze*. *Twórcy dwudziestowieczni*, ed. E. Czaplewicz a E. Kasperski, Warszawa 1996.

43 Györg Mihály Vajda: *Dějiny porovnávacieho výskumu literatúry v Maďarsku*, in: *Dějiny literárnej komparatistiky socialistických krajín*, Bratislava 1986, s. 231–259.

1931, jehož hlavním tématem se staly metody literárních dějin a možnosti jejich interpretací, vystoupil maďarský romanista Sándor Eckhardt s referátem *Metody a problémy srovnávací literatury v střední Evropě*.⁴⁴ Eckhardt v duchu tieghemovského rozlišení „littérature comparée“ a „littérature générale“ (na tomto kongresu Paul van Tieghem mluvil o střetu a komplementaritě „historických“ a „estetických“ metod) chápal výzkum středoevropské literatury jako komparativní téma internacionální literární historie, jako logický výraz generální literatury označující analogické vývojové tendence v konkrétním sociokulturním prostoru, ať už se tyto tendence projevují prostřednictvím „vlivů“ nebo „podobností“. Eckhardt se rovněž pokusil vymezit maďarský kulturní přínos pro středoevropskou duchovní atmosféru: poněkud zjednodušeně ji nacházel v zprostředkovatelské a exportní funkci, v jednosměrně realizovaných vlivech, jimiž maďarská literatura v habsburské monarchii působila s výjimkou dominantního Rakouska na své „zaostalejší“ sousedy. Střední Evropa se tak v Eckhardtově pojetí rozestupovala na „literární zóny“ a hodnotové sféry uměleckých vlivů a výtěžek, které „paprskovitě“, jak to odpovídalo terminologii tieghemovské „littérature comparée“ zkoumající binární jevy mezi dvěma jevy, vycházely zejména ze dvou centrálních bodů: z Vídně a Budapešti.

Na Eckhardta později navázala iniciativní maďarská srovnávací literární věda, která se díky jazykové a etnické výjimečnosti vždy systematicky snažila ukázat na středoevropské souvislosti existující bez ohledu na rasové a geopolitické determinanty v konkrétních literárních tvarech a strukturách (L. Sziklay, G. Hegedüs, G. Kemény, J. Hankiss ad.).⁴⁵ Maďarský publicista židovského původu Paul Lendvai domácí etnikum metaforicky přirovnává k „nejosamělejšímu národu“ Evropy a jeho dějiny charakterizuje názvem „tisíc let vítězství v porážkách“.⁴⁶ Lendvai tím má na mysli nejen výlučnost ugrofinské maďarštiny, ale i specifický způsob, jakým se tento národ dokázal vyrovnat s historickými katastrofami a nepřízní osudu.

Za jeden z úspěšných pokusů vyrovnat se s středoevropským literárním prostorem lze považovat třídílný projekt editorů Marcela Cornise-Popea a Johna Neubauera *History of the Literary Cultures of East-Central Europe: Junctures and Disjunctures in the 19th and 20th Centuries, I-III*,⁴⁷ který vznikl z podnětu AILC. Jde v podstatě o komparativní dějiny literatur psaných v evropských jazycích. Kompozičně se projekt, který je založen na kritice tradičních přístupů, tj. na kritice europocentrismu a universalismu, rozpadá na úvodní, přehledové texty a na konkrétní interpretace vybraných děl z jednotlivých národních literatur, přičemž metodologické teze jsou načrtnuty v prvních třech kapitolách.⁴⁸ Ze spleti terminologického chaosu a politických konotací spjatých s pojmem

44 Sándor Eckhardt: *Méthodes et problèmes de la littérature comparée dans l' Europe Centrale*, in: Bulletin of the International Committee of Historical Sciences, 14 sv., Washington – Paris 1932, s. 89–96.

45 Györg Mihály Vajda: *Dějiny porovnávacího výskumu v Maďarsku*, in: Dějiny literárnej komparistiky socialistických krajín, Bratislava 1986, s. 241–246, 251–259.

46 Paul Lendvai: *Tisíc let maďarského národa*, Praha 2002.

47 *History of the Literary Cultures of East-Central Europe: Junctures and Disjunctures in the 19th and 20th Centuries, I-III*, eds. M. Cornis-Pope a J. Neubauer, Amsterdam – Philadelphia 2004–2007.

48 Mario J. Valdés: *Preface by the General Editor of the Literary Project*, in: *History of the Literary Cultures of East-Central Europe: Junctures and Disjunctures in the 19th and 20th Centuries I*, Amsterdam – Philadelphia 2004, s. XIII–XVI; John Neubauer – Marcel Cornis-

Mitteleuropa (F. Naumann), Střední Evropa, Východní Evropa a Balkán editoři zvolili nový neutrální pojem Východní Střední Evropa, který se blíží širšímu pojetí klasické střední Evropy a který zahrnuje prostor od Balkánu až po mediterán nebo prostor od Česka až po Moldávií. Komparativní koncept, který se inspiroval francouzskou školou Annales, M. Foucaultem, hermeneutikou, zejména však poststrukturalistickým pojetím dějin jako plastické narace a vícevrstevnatého textu ve smyslu „živého“, „synergického“ organismu, rezignuje na výkladový postup, užívaná kritéria a periodizaci odvíjející se z lineárně-teleologické perspektivy a z časové návaznosti historické kontinuity. Naopak balancuje mezi formalismem a kontextualizací jako dvěma krajnostmi,⁴⁹ volně přechází od sociálně-politické historie k literární topografii a geografii, ke klíčovým literárněhistorickým pojmům jako žánry, literární druhy, hnutí, směry, období, školy, instituce apod. Středověchodoevropský kontext bývá někdy chápán jako specificky postkoloniální. Tötösy de Zepetnek přiznává tomuto regionu status kolonialismu v letech 1945–1989, ale spíše mluví o druhotné kolonizaci prostřednictvím ideologických, sociálněpolitických či kulturních prostředků. Údajně v střední a východní Evropě koloniální vliv Západu (zejména Francie a Anglie) zde vstupuje do soutěže s pokleslou masovou kulturou importovanou z Ameriky. Nejde jen o 20. století – zprostředkovatelská funkce kulturní hodnoty měla podle Tötösyho de Zepetnek „sebereferenční“ charakter, byla prostředkem národní identity a suverenity, navíc usílí o napodobňování západní kultury bylo vnímáno jako integrace, jako návrat k historickým kořenům.⁵⁰

Typologická metoda historicko-geografického modelování zatlačuje do pozadí důraz na autory, jejich životopisy a rozborů děl, editoři spíše než rozmáchlou syntézu a celistvý obraz skládají z nejrůznějších úhlů a fragmentárních výpovědí parciální a pluralistický diskurs „mikrodějin“, který má – metaforicky řečeno – podobu jakéhosi literárního skenu posledních dvou století. Z toho vyplývá především zájem o mezikulturní dialog jednotlivých literatur, který by prostřednictvím teorie regionalismu rozvíjel hodnotový protiklad centra a periferie. Pozornost se proto soustřeďuje na častý fenomén emigrace, censure, potlačované literatury, na kategorii biliterárnosti a bilingvnosti, na autorskou vícejazyčnost, na menšinové literatury, resp. na způsob „soužití“ a existence rozmanitých národnostních literatur v jednom státě. V tomto zaměření je možné spatřovat podněty bachtinovského kulturologického dialogismu a některých postkoloniálních koncepcí soudobé komparatistiky.⁵¹ Editoři správně poukazují na slovansko-neslovanský charakter střední Evropy, na konfliktnost ideologií, lokální a etnicko-jazykovou rozdrobenost tohoto regionu, na kulturní nacionalismy, které způsobily, že kulturní jednota střední Evropy vyplývala nikoli ze vzájemné komunikace, ale z analogického postoje k západním centrům, jakým byla třeba Paříž. Upřednostnění sociologicko-kulturologického přístupu celkově znamená i sémantický posun od „čisté“ literatury k „literární

Pope: *General introduction*, ibidem, s. 1–18; Paul Robert Magocsi: *Geography and Borders*, ibidem, s. 19–30.

49 Tomo Virk: *Primerjalna književnost na prelomu tisočletja. Kritični pregled*, Ljubljana 2007, s. 151.

50 Tötösy de Zepetnek: *Comparative Literature: Theory, Method, Application*, Amsterdam – Atlanta 1998.

51 Homi Bhabha: *The Location of culture. Nation and Narration*, Roma 1999; *Comparative Central European Culture*, ed. Steven Tötösy de Zepetnek, West Lafayette 2002.

kultuře“ jako komplexnímu polysystému literární komunikace včetně zachycení institucí, které se na této komunikaci podílejí. Literární kulturu jako paměť sui generis tak představují kulturní modely ve vzájemných vztazích textových a mimotextových. I přes nespornou přínosnost *Dějin*, které poskytují paradoxní zážitek rozmanitosti v kulturní jednotě, problémem zůstávají aplikační pasáže, tj. jednotlivé interpretace děl národní literatury, které se vzdalují od metodologického rámce editorů. V české literatuře jde např. o esejistický výklad Haškova *Švejka* či interpretace Hrabalovy povídky *Jarmilka*, které sklouzávají do povrchní eseistiky a opakují tradiční přístupy, aniž by se „strukturálně“ pokusily zasadit artefakt do středoevropských souvislostí.⁵²

V běžně užívaném publicistickém a politologickém diskursu lze modelově s vědomým zjednodušením rozlišit dvě koncepce střední Evropy: minimalistickou a maximalistickou.⁵³ Minimalistická koncepce tento prostor považuje za poslední „výspu“ Západu s ohledem na sdílené historické struktury a kulturní hodnoty; středoevropanství se tu stává elitním civilizačním postojem, který západoevropskou optikou pohlíží na vývojově „opožďený“ Balkán a Rusko, tj. na jižní a východní části Evropy.⁵⁴ Minimalistická koncepce pracuje s binárními opozicemi, jak o nich mluví francouzský dekonstrukční filozof Jacques Derrida (my x oni, naše x cizí, civilizace x barbaři), s mýtem centra a periferie, hranic a konce Evropy, který přispívá k dichotomickému (dualistickému) pojetí střední Evropy. Takto ji chápe i Milan Kundera, který v polovině 80. let tento prostor definoval jako specifický region malých národů mezi Německem a Ruskem kulturně přínaležející Západu, politicky (od roku 1945) však řazený k Východu.⁵⁵ Maximalistická koncepce střední Evropu pojímá převážně axiologicky, geografické konstrukty jsou zde vedlejším produktem a samotná existence středu Evropy je tak zpochybňována stejně jako někdy účelové členění Evropy na jednotlivé části. Evropa, tedy i její střední část, se profiluje jako soubor historicky vzniklých idejí většinou souvisejících s tradicí latinského křesťanství, které vymezují vztah starého kontinentu jako celku k sousedním kontinentům.

Vrátíme-li se k minimalistickému pojetí, pak kořeny tohoto chápání sahají hluboko do středověku, kdy střední Evropa splývala s podunajskou monarchií, která se definitivně zformulovala v 17. století jako obranný svazek národů proti tureckému nebezpečí (např. vítězství 1683 u Vídně nad Turky); obdobně v 19. století habsburské soustátí mělo chránit před ruskou expanzí na Západ. Odtud pramenily obavy před rozpadem Rakouska-Uherska jako stabilizujícího činitele pro středoevropskou rovnováhu (F. Palacký). Teoreticky tuto koncepci vyjádřil pruský militarista Friedrich Naumann za první světové války jako součást německé válečné propagandy, usilující o vytvoření středoevropské

⁵² Veronika Ambros: *The Great War as a Monstrous carnival: Jaroslav Hašek's Švejk*, in: *History of the Literary Cultures of East-Central Europe: Junctures and Disjunctures in the 19th and 20th Centuries I*, eds. John Neubauer – Marcel Cornis-Pope, Amsterdam-Philadelphia 2004, s. 228–236; Kees Mercks: *Censorship: A Case Study of Bohumil Hrabal's Jarmilka*, in: *History...* III, s. 101–111.

⁵³ Srv. László Kontler: *Úvahy o symbolické geografii*, in: L. K.: *Dějiny Maďarska*, Praha 2001, s. 10–11.

⁵⁴ Ivan Dorovský: *Balkán a Mediterán*, Brno 1997.

⁵⁵ Milan Kundera. *Zachod porwany albo tragedia Europy środkowej*. Zeszyty Literackie 1984, č. 5.

monarchie pod nadvládou Německa.⁵⁶ Ještě koncem 20. století vyjádřil francouzský historik a publicista maďarského původu François Fejtő lítost nad skutečností, že rozbití Rakouska-Uherska znamenalo katastrofu pro politické dějiny střední Evropy a že následky „*neseme ještě dnes*“.⁵⁷ Pro Fejtőho je střední Evropa „*symbolem ztracené příležitosti*“⁵⁸ zejména tím, že rokem 1918 upřednostnila nacionalisty, a ne federalistický model řešení vzájemných politických vztahů. Ačkoli francouzský historik zcela opomíjí přirozené právo na sebeurčení malých slovanských národů jako logické vyústění dlouhodobých historických, státotvorně-emancipačních procesů v tomto prostoru, relativně přesně postihl po století vytvářený a i v současnosti přežívající pocit středoevropského vědomí vzniklého na teritoriu habsburské monarchie, jakési střední Evropy v malém, která představovala ekonomicky a administrativně jednotné území s velkou mírou urbanizace a hlavně skutečnou křížovatkou národů s pestrout kulturou. Rakousko-Uhersko tak ztělesňovalo sociokulturní prostor se silnou nadnárodní solidaritou (ale i nenávistí), kde se formoval lidský typ „homo habsburgiensis“, jehož „*senzibilita i mentalita byla jiná než u velkých národů Západu a Východu, Francouzů, Němců, Angličanů a Rusů*“.⁵⁹

Často úvahy o střední Evropě v geografické symbolice se spojují s Dunajem jako rozdělovacím a spojujícím elementem. Např. italský germanista Claudio Magris motiv středoevropanství nazírá v souvislosti se zkoumáním habsburského mýtu, se sakralizací Dunaje, který překračuje hranice střední Evropy a spojuje ji s Balkánem a mediteránní oblastí: „*Dunaj, to je německo-maďarsko-slovansko-romansko-židovská střední Evropa, stojící v ostrém protikladu ke germánskému Reichu, je to 'hinter-nacionální' ekuмена, je to svět 'za národy'*“.⁶⁰ Dunaj jako posvátná slovanská řeka ve své délce – to jsou hranice mezi Evropou a Balkánem. Zatímco germánský Rýn střeží etnickou čistotu německv (vzpomeňme na tíživou mystiku Wagnerových oper), Dunaj znamená komunikaci a dialog, jeho prostřednictvím se stýkají Němci a Rakušané se západními Slovany, ale i s Maďary a jižními Slovany, také s muslimy a pravoslavnou kulturou. Ačkoli motiv Dunaje v souvislosti s habsburským mýtem vyjadřuje jistou nostalgii po mnohonárodnostní říši a vyšší středoevropské identitě, rozdílné názory panují na otázku, do jaké míry středoevropskost byla reflektována v samotném centru monarchie v Rakousku. Zatímco Magris zůstává skepticky – nepovažuje středoevropskost za „*pravou konstantu rakouské historie*“,⁶¹ ruský germanista D. Zatonkij hovoří o dunajském kulturněpolitickém areálu, v němž dominantní Rakousko hrálo roli mostu, tj. zprostředkujícího článku mezi německým Západem a slovanským Východem, resp. zaujímalo pozici strážce západoevropského prostoru;⁶² stačí tu volně parafrázovat často citovaný ironický výrok rakouského kancléře Metternicha, že hranice Evropy (rozumějme „civilizované“) končí u bran Vídně. Jak ukazují ruská slavistka S. Šerlaimovová, tato teorie opomíjí význam přímých kontaktů západních slovanských literatur, které v rámci v habsburské monar-

56 Friedrich Naumann: *Mitteleuropa*, Berlin 1915.

57 François Fejtő: *Rekviem za mrtvou říši. O zkáze Rakouska-Uherska*, Praha 1998, s. 6.

58 Ibidem, s. 250.

59 Ibidem.

60 Claudio Magris: *Dunaj*, Praha 1992, s. 24–25. Tých: *Habsburský mýtus v moderní rakouské literatuře*, Praha 2001.

61 Claudio Magris: *Habsburský mýtus v moderní rakouské literatuře*, Praha 2001, s. 29.

62 Dmitrij Zatonkij: *Avstrijskaja literatura v XX stoletii*, Moskva 1985.

chie vytvořily zvláštní meziliterární společenství se složitým konglomerátem interních a externích vztahů.⁶³ Ačkoli obecně rakouské reálie často pronikaly do tematiky slovanských, ale i maďarských a rumunských spisovatelů, často šlo o vnější rámec, rozhodující byla volba jazyka jako určujícího distinktivního kódu a ten slovanští spisovatelé od dob národního obrození většinou volili podle svého etnického původu. Inspirativní poučení můžeme čerpat z lingvistické oblasti, z teorie jazykových svazů, resp. areálů založených na analýze geografických vazeb typologických vlastností jazyků (i strukturálně odlišných) koexistujících v blízkém sousedství.⁶⁴ Četné vlivy a kontakty obohacují jazyky navzájem, tj. si však uchovávají autochtonnost historického vývoje. Moderní lingvistika mluví např. o středoevropském jazykovém areálu, resp. o širším dunajském areálu, kde se stýkaly a na sebe působily jazyky indoevropské dvou rozdílných skupin germánské a slovanské s ugrofinskou maďarštinou, a upozorňuje na paralelní procesy, na konvergentní tendence v oblasti fonologické a hláskové, ale také morfologické a zejména lexikální.⁶⁵

Jestliže „minimalistické“ koncepce, které vycházely z upraveného habsburského či německého modelu, se odvíjely z vymezení zeměpisného středu a relativně přesného vymezení hranic a vlastního území střední Evropy, „maximalistické“ pojetí, které se určení zeměpisného středu Evropy vyhýbalo, střední Evropu ztožňovalo s Evropou samotnou: pojetí Evropy může být chápáno nejen v užším, geografickém, ale širším, axiologickém významu: Evropa vystupuje nejen jako území, kontinent od Atlantiku, Severního moře po Ural a Středomoří, ale především jako „*idea historicky vzniklá... definovaná na základě hodnot ve vztahu k jiným kontinentům*“,⁶⁶ tj. vědomé přihlášení se k jednotě v různorodosti, k multicivilizační a multikulturní optice pohledu na svět. Zde je třeba asi hledat odpověď na otázku, zda např. srbská, ukrajinská či dokonce rumunská literatura patří ještě svým charakterem k literaturám středoevropských národů? Středoevropský literární prostor tak vytváří integrovaný komplex slovanský, germánský (německý, event. Rakouský), dílem i románský (severní Itálie, Rumunsko), ugrofinský (Maďarsko) a židovský, spojený tu s jazykovou kulturou německou, tu jinou, často také slovanskou (české země, Polsko, Ukrajina), který navenek vystupuje jako samostatný, jednolitý fenomén, na druhé straně se rozpadá na své komponenty, které se různě definují vůči sobě samým. Platí to i mezi Slovy navzájem: definováním vůči Gemánům se od sebe podstatně liší Češi, Poláci a Slovinci, vůči Maďarům zase Slováci, Charváti a v regionu žijící východní Slované, definováním vůči všem Židům.

63 Svetlana Šerlaimová: *Slovanské literatury v kontexte rakúsko-uhorskej štátnosti*, in: Dionýz Ďurišin a kol.: *Osobitné medziliterárne spoločnosti 5. Slovanské literatury*, Bratislava 1993, s. 167–179.

64 Za zakladatele jazykově-areálové typologie bývá označován ruský lingvista N. S. Trubeckoj spolu s českým strukturalistou ruského původu R. O. Jakobsonem. Jejich koncept vycházel z přesvědčení, že jazyky v geografické blízkosti se komunikačně ovlivňují do té míry, že se mohou jejich strukturální vlastnosti vyvíjet společně.

65 Srv. Stefan Michael Newerkla: *Rozmanitosť jazyků a kultur v Rakousku-Uhersku a jejich konvergentní tendence*, in: sb. *Comparative Cultural Studies in Central Europe*, Brno 2004, s. 11–42. Helena Kurzová: „*Mitteleuropa als Sprachareal*“, in: *Acta Universitatis Carolinae – Philologica 5*, Germanistica Pragensia 13, 1996, s. 57–73.

66 Vratislav Čapek: *Podíl historie jako školní disciplíny na výchově k evropanství*, in: sb. *Česká a polská mládež o sobě. Młodzież polska i czeska o sobie*, Ostrava 1999, s. 64.

Právě židovský element se často stává zástupným symbolem střední Evropy, která je údajně všude tam, kde v Evropě žijí Židé (M. Kundera). Srbský spisovatel Danilo Kiš, který v tomto souhlasí s Kunderou, jde ještě dál: Židé vždy ztělesňovali v střední Evropě pohyb a změnu, byli spojovacím mezníkem mezi malými evropskými národy a největší měrou přispěli k multikulturnímu charakteru této části Evropy.⁶⁷ Dějiny střední Evropy údajně skončily nuceným zánikem a vysídlením Židů, protože jejich tragický osud zrcadlí psychické trauma středoevropského intelektuála, který byl vykořeněn ze své „rodné“ půdy. Navíc spisovatelé židovského původu žijící ve střední Evropě jako F. Kafka, B. Schulz, I. Bashevicz, E. Canetti, G. Konrad, S. Marai a další často byli označováni jako spisovatelé „středoevropští“. Střední Evropa však nemusí být pouze židovská, častěji je spojována s křesťanskou tradicí. Např. papež Jan Pavel II. mluvil o křesťanství jako o integrující univerzální hodnotě, která musí předcházet hospodářsko-politickému sjednocení Evropy. Právě střední Evropa se podle něj může stát příkladem mezináboženského a mezikulturního dialogu nejen mezi věřícími vzhledem k tomu, že jsou to jakési „dvě plíce Evropy“, neboť se tu harmonicky prolínají a vzájemně doplňují východní (Cyril a Metoděj) a západní latinský obřad.⁶⁸

Středoevropský komplex se svou proměnlivou pozicí nestabilních center a periférií a specifickým prolutím národností, kultur a náboženství je paradoxně „odsouzen“ k respektování kulturní různorodosti a odlišnosti, k trvalé kritice úzce etnocentrického principu. Úvahy spojující střední Evropu se slovanstvím jako obligatorním prvkem, jak je formuluje např. polský slavista J. Kornhauser,⁶⁹ nelze proto přijmout bez výhrad. Ačkoli Slované tvoří v střední Evropě kvantitativní většinu, čistota etnického osídlení v tomto regionu byla již v hlubokém středověku nahrazena jazykovým, kulturním, ale i politickým prolutím tzv. malých národů.⁷⁰ Na středoevropském centrismu lze totiž prezentovat víceúrovňovitost fenoménu centrismů, jejich rozporný charakter. Středoevropský centrismus je definován proti západoevropskému, resp. německému, současně však také proti Jihu a Východu: zároveň však všechny tyto prvky v sobě nutně obsahuje. Sám se tedy skládá z toho, co sám jako celek neguje, proti čemu vytváří svá centra. Definuje se strukturálně přesouváním důrazu na jednotlivé komponenty celku: tu se postaví do svého popředí element slovanství proti silicímú pangermanismu, tu se dovolá svého středoevropanství, němectví, pražského němectví a židovství proti silicímú tlaku slovan-ského východu, ukazuje, že je sice také slovanství, ale současně nikoli jen slovanství, a pokud je i slovanství, tedy západoslovanství s intenzivnější vazbou na západoevropské literatury než východo a jihoslovanství písemnictví. Toto přesouvání, neustále vnitřní přestavování fenoménu středoevropanství, je slabinou středoevropského centrismu, jeho dezintegrujícím, slabým místem. Tato labilita, která působí rozkladně, je však současně jeho stabilitou: to, co není pevné a jednoznačně stanovené, co nemá pevného tvaru teritoriálního, etnického, ideologického, co je pohyblivé a vágní, lze také těžko zcela a beze stopy zničit. Jednotlivé komponenty středoevropského centrismu totiž nestojí proti sobě

67 Danilo Kiš: *Čas anatomije*, Beograd 1978.

68 Srv. Sławomir Sowiński – Radosław Zenderowski: *Europa droga Kościuola. Jan Paweł II o Europie i europejskości*, Wrocław 2003.

69 Julian Kornhauser: *Świadomość regionalna i mit odrębności (o stereotypach w literaturze serbskiej i chorwackiej)*, Kraków 2001.

70 Miroslav Hroch: *Evropská národní hnutí v 19. století*, Praha 1986.

jako alternativní paralely: divergentně působí proti sobě, ale nejsou sto definitivně potlačit jedna druhou. Anglický politolog a publicista T. G. Ash střední Evropu vyzdvihuje jako specifický mikrokosmos vzájemně propletených jazyků a etnosů na malém prostoru, v němž „každá národná... kultura má svoje špeciality a krásy“ a kde „aj najdrobnejší jazyk halí jemný, po stáročia zrejuci rozdiel spôsobu života a myslenia“.⁷¹

Středoevropské regiony či zóny jsou vždy nadnárodním seskupením, nikoli jen pouhým společenstvím vymezeným jazykově-etnicky, rozhodující jsou totiž kulturněhistorické relace zakotvené v sociální psychické a společné paměti.⁷² I přes rozdílnost kultur a kulturních tradic, společenství, zóny mohou být spojené jedním jazykem (např. angličtina jako koloniální jazyk v anglofonní sféře), naopak kulturu diferencovanou rozdílnými jazykovými nánosy může sjednocovat jedna státněpolitická kultura, s níž se konkrétní etnika mohou či nemusejí identifikovat. Jazyk, jak známo, se tudíž stává spíše katalyzátorem dezintegračních politických až státoprávních změn než sjednocujícím harmonizujícím činitelem (např. habsburská monarchie v střední Evropě). Platí to i pro jemné terminologické rozlišení „střední“ a „centrální“ Evropy (Central Europe). Zatímco první pojem užívaný v slovanském kontextu odráží spoluúčast, má symbolický charakter, protože je sémanticky nasycen historickou pamětí a zatížen v společenském vědomí někdy i negativními notacemi, pojem „centrální“ Evropy, frekventovaný např. v anglosaském prostředí, představuje pohled pouhého svědka „zevně“, který svou ikoničností je interpretačně neutrální.⁷³

Literární historie někdy mluví o tzv. středoevropských spisovatelích, resp. o autorech, kteří jsou jazykově a personálně spjatí s tímto prostorem a kteří ve svých textech s mimořádnou intenzitou vyjadřují ideje středoevropanství tím, že tematicky evokují jeho kulturní atmosféru. Přes časovou a uměleckou rozdílnost těchto tvůrců je zřejmé, že jejich díla spojuje či charakterizuje způsob vzniku a lokalizace: poslední desetiletí existence Rakouska-Uherska, tj. jeho analogický kulturní vývoj, který přežil rozpad monarchie 1918 a definitivně skončil po roce 1930 v jeho nejrůznějších částech jako Praha, Krakov, Vídeň, Bratislava, Košice, Budapešť, Záhřeb, Lublaň ad.⁷⁴ Ačkoli středoevropské státy se v politickém životě ostře národnostně diferencovaly a odmítaly jakékoli formy spolužití, na kulturní frontě dochází k pozoruhodné symbióze v řadě –ismů, uměleckých hnutí a směrů, a to i přes skutečnost, že tato díla kriticky zrcadlí poměry v Rakousku-Uhersku jako „žalář národů“. S tím souvisí i otázka, zda existuje i jakýsi specifický středoevropský styl? Zda můžeme ideje střední Evropy sledovat v rovině žánru, poetik a stylu, tj. v samotných literárních strukturách? Jak ukázal rozsáhlý genologický projekt *Žánrové metamorfózy v středoevropském kontextu* (2003–2006),⁷⁵

71 Timothy Garton Ash: *Milovať nielen futbal či upršané dni. Pribeh utkaný zo šiestich nití: sloby, mieru, práva, prosperity, rôznosti a solidarity*, Sme 15, 2007, č. 52, s. 14, 3. 3. (příloha Fórum).

72 Slavomír Wollman: *Regiony, zóny a východoeurópska koncepcia*, in: S. W.: Porovnávací metoda v literárnej vede, Bratislava 1988, s. 174.

73 Srv. sb. *Zentraleuropa. Mitteleuropa. Gemeinsamkeiten und Trennlinien*, Wien 1996. Jacques Le Rider: *L'Europe Centrale – L'Idée germanique de Mitteleuropa*, Paris 1994.

74 Srv. Antonín Měšťan: *Der mitteleuropäische Raum in den Literaturen mitteleuropas nach 1945*, in: sb. Ferdinand Seibt, München 1992, s. 369–376.

75 Libor Pavera – Ivo Pospíšil: *Žánrové metamorfózy v středoevropském kontextu*, sv. I., Brno 2003. Sb. *Žánrové metamorfózy v středoevropském kontextu*, sv. 2. *Stabilita a labilita žánrů*,

nejčastěji jde o grotesku, ironii, satiru nebo se poukazuje na rozvoj malých divadelních forem počátkem 20. století v podobě nového typu politicko-satirického kabaretu a vůbec rozmachu netradičních forem dříve pokleslé populární kultury. Např. polští a slovenští teoretici (E. Kasperski, T. Žilka atd.)⁷⁶ se právem domnívají, že i koncem 20. století tyto projevy lze studovat zejména v interpoetické artefaktů⁷⁷ jako jisté nadčasové kulturní modely a konstanty. Nikoli náhodou se zde předmětem seriózního výzkumu stává varianta středoevropského postmodernismu v groteskně a satiricky laděných prózách současných polských, ukrajinských, českých a slovenských spisovatelů.

Fenomén tzv. střední Evropy zřejmě ani na přelomu 20. a 21. století nepřestane být předmětem permanentního metakritického diskursu, který většinou volal po kulturní rovnováze mezi Západem a Východem. Do budoucnosti nezbývá než doufat, že úvahy o střední Evropě zůstanou reálnou variantou dialogické koexistence, příkladem tolerantního soužití a respektování mnohosti v jednotě, především však místem střetávání a vzájemného poznávání.

ed. L. Pavera, Opava 2005. Sb. *Žánrové metamorfózy v středoevropském kontextu*, sv. 3. *Žánry živé, mrtvé, revitalizované*, ed. L. Pavera, Opava 2006.

⁷⁶ Edward Kasperski: *Związki literackie, intertekstualność i literatura powszechna*, in: Dionýz Ďurišin a kolektív: *Medziliterárny centrizmus stredoeurópskych literatúr*, České Budějovice – Bratislava 1998, s. 108–130. Tibor Žilka: *Text a posttext*, Nitra 1995.

⁷⁷ Viz I. Pospíšil: *Sedmero úskalí a inspirací*. Slovenská literatúra, 1993, 4, s. 292–295.